

УКРАЇНСЬКА КОБЗА

Кобза — старовинний український струнно-щипковий інструмент, невід'ємна річ сліпих рапсодів, що виконували під її акомпанемент думи та історичні пісні.

В етнографічній та музикознавчій літературі про походження кобзи є досить суперечливі твердження. Більшість авторів вважає, що кобза — самобутній український музичний інструмент, котрий у процесі історичного розвитку поступово трансформувався у бандуру. Інші дослідники вважають, що слова «кобза» і «бандура» — синоніми. Існує також гіпотеза про румунсько-молдавське походження кобзи. Тим часом у народі навіть ліру називають кобзою.

Перше твердження послідовно обстоював М. В. Лисенко у праці «Народні музичні інструменти на Україні». Він вважав, що на зміну давній кобзі прийшов новий, удосконалений інструмент — бандура, що витіснила свою попередницю. Цікаві для нас також висловлювання відомого російського історика та етнографа О. І. Рігельмана про те, що на бандурі грають у місті, а по селах «на скрипках, на кобзах (рід бандури) і на дудках». Відрізняє кобзу від бандури й відомий український історик та фольклорист М. В. Закревський. Варто ще послатися на авторитет М. В. Гоголя. В оповіданні «Вечір проти Івана Купала» він пише: «Гаятись не було чого... Та й заварили весілля: напекли шишок, понашивали рушників та хусток..., посадили за стіл молодих; розкраяли коровай; заграли на б а н д у р а х, цимбалах, сопілках, к о б з а х (розрядка наша.— Автор) — і почалося...».

Прихильники другої теорії вважають, що конструктивні особливості кобзи і бандури ідентичні. У той же час художник П. Мартинович у своїх мемуарах пише, що «кобза була невелика, а ручка подовжена: у відомого кобзаря Тараса Зінченка із села Миколаївки приструнків на кобзі не було, а лади були на ручці»¹. Конструктивні ж особливості бандури різко відрізняються від інструмента, описаного П. Мартиновичем. Бандура має великий корпус, порівняно невелику шийку без ладів, приструнки.

Прихильники теорії румунсько-молдавського походження української кобзи будують свою гіпотезу на лінгвістичних даних, тим часом історичні та етнографічні джерела не підтверджують її. Що ж стосується перенесення назви одного інструмента на інший, то подібні явища трапляються дуже часто. У народному побуті не тільки ліру, а й дуду (козу, волинку) нерідко називають кобзою.

Отже, найбільш вірогідним і близьким до істини є припущення, що кобза — самобутній український струнно-щипковий інструмент, який завдяки конструктивним втручанням перетворився у бандуру.

Ще й тепер на Україні бандуру називають кобзою. Головна подібність цих інструментів у тому, що в музичній культурі українського народу вони обидві служили для акомпанування співакам. Слово «кобза» більш народне, ніж «бандура», не випадково «народний поет Тарас Шевченко дав своєму збірникові назву «Кобзар», а не «Бандурист», бо назва «кобзар» і старша, і приємніша для вуха українця»².

¹ Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу, Х., 1930, с. 112—113.

² М. В. Лисенко. Народні музичні інструменти на Україні, К., 1955, с. 13.

КОЗАК МАМАЙ, народна картина XVIII ст. Ровенський краєзнавчий музей.

Якою ж була легендарна козацька кобза? У писемних пам'ятках XVII—XVIII століть автори не дають точного і повного опису інструмента, тому звернемось до іконографічних джерел цього періоду — народних картин. У різних збірках зберігається велика кількість портретів козака Мамая, що грає на музичному інструменті. Мамая малювали протягом віків усюди — від Карпат до Слобідської України і Херсонщини. Судячи із зображень козацьких аксесуарів (шабля, пістолет, люлька, чарка і т. д.), інструмент відтворюється з великою реалістичністю. У більшості випадків інструменти мають напівсферичний резонаторний корпус, коротку широку шийку без ладів, яка закінчується відігнутою назад, як у лютні, головкою. На верхній деці вирізано великий резонаторний отвір. Уздовж шийки проходять чотири ординарні чи чотири дво-хорні струни, закріплені внизу корпусу на струнотримачі, а протилежні кінці намотані на вертикально або горизонтально розміщені кілки.

Не так часто зустрічаються інструменти із довгою шийкою, 4—10 нав'язаними ладами, грушоподібним чи ледь видовженим корпусом і круглим або овальним отвором на верхній деці.

На картинах пізнішого періоду (кінець XVIII — початок XX ст.) кобзи, крім основних струн, що проходять уздовж грифа, мають додаткові позагрифні струни-приструнки вздовж правого боку верхньої деки. Інструменти з приструнками мають два варіанти: без ладів і з ладами.

Аналізуючи портрети козака Мамая, бачимо не лише зміну одягу, обличчя козака, а й еволюцію самого інструмента. Коли в картинах раннього періоду Мамай грають на інструменті з порівняно довгою шийкою і нав'язаними на ній ладами, а також з невеликою кількістю струн, то в пізніший період число струн значно збільшується. Очевидно, із збільшенням кількості струн потреба в довгій шийці відпадає, оскільки гра в першій позиції стає зручнішою. Можливо, на конструкцію кобзи помітний вплив мала лютня, дуже популярна в період класицизму в країнах Європи, зокрема в Польщі.

Художники кінця XVIII — початку XIX століть малюють Мамая, що грає на інструменті з приструнками. Їх появу можна пояснити безпосереднім впливом гуслів. З цього приводу К. А. Вертков пише: «Не можна не відзначити також, що українська бандура, по суті, є зовні видозміненими гусями»³. Цей інструмент можна умовно назвати «кобзою-бандурою». Він мав гриф з ладами, як у кобзи, і приструнки, як у бандури. З розвитком кобзарського мистецтва гри на кобзі-бандурі кількість струн у басах, як і в приструнках, помітно збільшується. Поява приструнків привела до відмирання ладів. Очевидно, струни використовувались тільки у відкритому вигляді, як на гусях, де

³ Вертков К., Благодатов Г., Язовицкая Э. Атлас музыкальных инструментов народов СССР, М., 1963, с. 281.

вони настроєні на постійні тони. Таким чином, кобзар оперував відповідною кількістю звуків, що були рівні числу струн його інструмента.

Отже, еволюційний шлях кобзи, перетворення в бандуру і розвиток бандури мають такий вигляд: кобза чотириструнна, кобза багатострунна, кобза-бандура, бандура діатонічна, бандура хроматична.

Реконструкція української кобзи вперше почалася у 60-их роках ХХ століття. 1963 року В. А. Зуляк за ідеєю та з допомогою в. о. доцента Львівської консерваторії Б. П. Шейка зробив спробу реконструювати кобзу за писемними та іконографічними матеріалами. Виготовлена ним кобза мала плоский овальний корпус із верби, не дуже широку й довгу шийку з 15-ма металевими ладами, 5-ма струнами, характерною для бандури головкою із завитком, оберненим наперед, 5-ма вертикальними металевими кілками гітарного типу, струни від яких протягнуті над шийкою через підставку, що вільно переміщається і кріпиться внизу корпусу на гудзиках. У центрі верхньої деки вирізано овальний резонаторний отвір великого діаметра. Згодом В. А. Зуляк виготовив кобзу-малу і кобзу-середню, усі вони були вперше використані учасниками самодіяльного українського народного оркестру Мельнице-Подільського Будинку культури та Чортківської самодіяльної капели бандуристів на Тернопільщині.

Наприкінці 60-их років викладач Київської консерваторії М. О. Прокопенко створює сім'ю оркестрових кобз різного діапазону — пріму, альт, тенор, бас і контрабас. У ті ж роки І. М. Скляр виготовляє кобзу, яка має резонаторний корпус плоскої овальної форми, основний гриф з ладами і додатковий без ладів.

Деякі кобзи системи М. О. Прокопенка та І. М. Скляра знайшли застосування у Київському оркестрі народних інструментів.

Так була відроджена кобза. Однак її звукові якості не задовольняли музикантів. Вона мала доволі тихий, неясковий тембр.

У 70-их роках починається новий етап робіт над створенням сім'ї оркестрових кобз нової поліпшеної конструкції. Саме тоді автор цих рядків розробляє кобзи, що градуються на малі, середні, ритм-кобзи, великі і басові. На відміну від описаних тут раніше вони мають великий овальний лютнеподібний корпус, виготовлений із суцільного шматка дерева (верби). Така конструкція забезпечує кобзам м'якість, глибину і силу звука. Інструменти цієї системи виготовлено 1974 року в експериментальних виробничих майстернях Українського музичного товариства в Мельниці-Подільській для українського народного камерного оркестру тоді ще Ровенського культурно-освітнього факультету Київського інституту культури (тепер — Ровенського державного інституту культури). Через два роки в цій же майстерні на замовлення Жовтневого Палацу культури (м. Київ) виготовляють оркестрові кобзи системи М. О. Прокопенка. Корпус у них склеєний з кленових клепок і має лютнеподібну випуклу форму. Така конструкція зробила виробництво кобз більш дешевим. М. О. Прокопенко також поліпшив акустичні якості кобзи-пріми та кобзи-альта з допомогою другого резонаторного отвору, зробленого вище від основного.

Кобза відома українському народу з давніх-давен як самобутній і популярний музичний інструмент. Група сучасних оркестрових кобз найбільш гнучка з усіх струнних щипкових інструментів. Велика різноманітність у динамічних відтінках, багатство тембрового забарвлення, рівність звучання на всьому діапазоні, співучість та технічна рухливість — усе це висуває кобзу і її сім'ю у число інструментів, здатних стати основою українського народного оркестру.

Михайло ЛИСЕНКО-ДНІСТРОВСЬКИЙ.

м. Рівне.